

TEREPMUNKA TROPIKÁLBAN.¹ EGYENLÍTŐI KELET-AFRIKA
NÉPRAJZI MEGISMERÉSE A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN
ÉS EGY EHHEZ KÉSZÍTETT ÚTMUTATÓ

Miután legyőztük azt a sok nehézséget, amelyet mindenekelőtt a szuahélik és vanyikák kapzsisága és kéregetése valamint politikai gyanakvása fektetett utunkba, 1847. október 14. éjszakáján, alig hogy a hold valamennyire világítani kezdett, megkezdtem utamat. [...] Az útra hat vanyika és két mohamedán kísért el, melyek közül az egyik a nyelvtanárunk volt. Az utóbbi kettő – elsősorban a vadállatok miatt – puskával szerelte fel magát, míg a vanyikák mindegyike íjat és buzogányt, sőt egyikük pajzsot is hozott magával. A hat vanyika közül öt hordárként a legszükségesebb élelmiszereket, valamint egy ágyat szállított, mely matraccból, vászonlepedőből és egy szőnyegből állt. Valamennyien készen álltak, hogy átkeljenek a vadonon. A hatodik, egy idősebb vanyika félig mohamedán volt és – mint a legtöbb karavánvezető – erősen egy varázslóra emlékeztetett. Őt neveztük ki a csoport vezetőjének. Kora és gyenge egészségi állapota miatt le akartuk beszélni az útról és már egy másik vezetőt választottunk, ám ő – nem utolsósorban a megkereshető pénz miatt – a hordárként dolgozó fiával egyetemben mégis velünk tartott. Haza azonban már nem tudott jönni, mert a visszaúton meghalt. (REBMAN, 1858a, 3–4.)

Ezekkel a szavakkal kezdődik az az úti beszámoló, amely az Afrika belső területeinek feltárását célzó utazások közül a legelsőnek tekinthető. A német misszionárius Johann Rebmann vetette papírra, amikor a mai Mombasa közelében levő Rabbai Mpia nevű missziós állomást elhagyta, hogy mintegy 50-60 kilométerre behatoljon a földrész belsejébe. Első útja még nagyobb szenzációt nem keltett, ám második útján, 1848. május 11-én 150-200 kilométerre a partvidéktől egy hófedte óriáshegyet észlelt a horizonton: A Kilimandzsáro létezéséről szóló hír már bejárta a világot (REBMAN, 1858b, 30–31.). Másfél évre rá, 1849. december 3-án Johann Ludwig Krapf, Rebmann főnöke egy má-

¹ Porózus, szellős, meglehetősen merev és száraz fogású, hűvös megjelenésű gyapjú típusú szövet. Neve arra utal, hogy eredetileg trópusi öltözeteket készítettek belőle. (http://hu.texsite.info/Tropikal_szovet – utolsó letöltés: 2016. október 7.)

sik hófedte hegyet, a Mt. Kenyát pillantotta meg (KRAPF, 1858, II, 167.). Ezek a hírek, amelyeket még a földrész belsejében levő óriási (800 mérföld hosszú, 300 mérföld széles) tóról szóló mendemondák is kiegészítettek, arra indították a brit Királyi Földrajzi Társaságot, hogy nemcsak missziós utak esetleges eredményeire, hanem konkrét célú utazások beszámolóira támaszkodjanak Afrika belső területei földrajzi viszonyainak megrajzolásakor (MARSH – KINGSNORTH, 1966, 54.). Ezek a hivatalos expedíciók és a missziós utak egyaránt hozzájárultak Afrika néprajzi megismeréséhez is.

De vajon miért került sor erre ilyen későn? A sarkvidékeket leszámítva a 19. század közepére már valamennyi földrész belsejében járt expedíció és nagyjából mindegyik kontinens belső földrajzi viszonyait feltérképezték: 1860-ra még az Európától legtávolabbi és legutoljára felfedezett kontinens, Ausztrália sivatagos belső vidékein is átkelt a Burke és Wills vezette expedíció és bebizonyította: nincs a földrész belsejében a korábbi elméletekben szereplő nagy tó.²

Azt, hogy Afrika belseje maradt a legtávolabbi ismeretlen, négy tényezőnek tulajdonítja a kutatás. Először is a Szaharának, amely a termékeny és az ókor óta jól ismert mediterrán partvidéket elvágja a trópusi Afrikától: bár vezettek rajta át karavánutak, ezek még a 19. században is veszélyesnek bizonyultak, a keleti felén átfolyó, Afrika belsejében eredő Nílus középső folyásánál pedig hatalmas mocsarak gátolták a haladást. A tenger felől Afrika földtani szerkezete miatt nem könnyű behatolni a folyók mentén úgy, ahogy azt például Észak-Amerika utazói tették: az ősmasszívum peremén vízesésekben, zúgóokban ömlenek a folyók az óceán felé, ráadásul a torkolatok környékét mangrove mocsarak és erdők teszik nehezen járhatóvá. Egyedül a Niger folyó volt az, amelynek futását már a 19. század első harmadában nagyjából tisztázta Mungo Park, Hugh Clapperton és Richard Lander. A harmadik tényező az európai telepek kései megjelenése volt. Az előbb példaként emlegetett Ausztrália partvidékén már a 18. század végén megtelepedett az európai ember és onnan indult a földrész belsejébe. Afrika partvidékén ugyan már a 15–16. században megjelentek az első (legtöbbször portugál) telepek, ám a trópusi körülmények nem kedveztek az itt lakók túlélésének, elvitte őket a láz. A portugálok ekkor még Afrika iránt érdeklődtek, ám hamarosan úgy találták, Afrika szerepe inkább az Indiába tartó tengeri kereskedelmi útvonalak ellátásában és védelmében jelentős (BOHANNAN – CURTIN, 1971, 255.). Csak Dél-Afrikában voltak a 18. századi európaiak számára is elviselhető körülmények, de a búr és a későbbi angol te-

² Bár mindkét vezető életét veszítette az úton, eredményeik: nem utolsósorban a számos megmentésükre küldött expedíciónak köszönhetően közismertek lettek. (https://en.wikipedia.org/wiki/Burke_and_Wills_expedition – utolsó letöltés: 2016. október 7.)

lepések csak lassan hatoltak be a trópusi területekre és ott sokkal szervezettebb ellenállással találkoztak, mint az ausztráliai telepesek (BOHANNAN – CURTIN, 1971, 283–285.). Végül azt is meg kell említenünk, hogy az Afrika belső területein élők jóval kevésbé intenzív kereskedelmi kapcsolatokat ápoltak a partvidékkel, és abban a korban jóval kevésbé értékes árucikkeket kínáltak, mint például India lakói, és ez sem csábította a földrajzi viszonyok tisztázását szolgáló expedíciókat. Afrika legismertebb árucikke a rabszolga volt, amelynek kereskedelmét éppen a 19. század elején tiltotta be Nagy-Britannia és az ő példáját követve más országok is (BOHANNAN – CURTIN, 1971, 270–272.).

Amilyen későn kezdődött Afrika tudományos megismerése, olyan nagy lépekkel haladt. Segítette sok más tényező mellett az ipari forradalom kiterjedése, a technika és az orvostudomány fejlődése, az európai hatalmak vetélkedése (BOHANNAN – CURTIN, 1971, 312–314.). Ahogy említettük, Rebmann 1848-ban megpillantotta a Kilimandzsárót, Krapf 1849-ben a parttól már légvonalban nagyjából 400 km-re levő Kenyát is látta. 1851-ben Livingstone megérkezett a Zambézi partjára, 1859-ben pedig már a Nyasza déli sarkában állt meg. Egy évvel korábban Burton és Speke a korabeli karavánutat követve a Tanganyika-, majd Speke a Viktória-tónál is járt. Speke, Grant, Baker és Stanley utazásai az afrikai nagy tavak (miután az egy nagy tó sok nagy tónak bizonyult) elhelyezkedését és a Nilus futását tisztázta az 1860–70-es években (a legutolsó nagy, a Rudolf osztrák–magyar trónörököséről elnevezett tavat Teleki és Höhnel térképezte fel 1888-ban), majd Schweinfurth, Junker, Cameron, Stanley, Pogge, Wissmann és mások a Kongó medencéjét is bejárták. A századfordulóra a nagy hegyek sem maradtak rejtélyek többé: 1889-ben Meyer a Kilimandzsáró, 1899-ben Mackinder a Kenya csúcsára jutott fel, és 1906-ban az Egyenlítő környéke harmadik nagy hóval fedett hegysége, a Ruwenzori ormait is bejárta a Luigi di Savoya vezette expedíció. Alig hatvan év és a földrész szinte minden pontját föltérképezték, szinte minden jelentős népéről született néprajzi leírás. Éppen ezért érdemes röviden megvizsgálni, mi is történt ez idő alatt a nyugati néprajztudományban.

A vizsgált periódus elején épp egy határköre bukkanunk. Az antropológia történetét elemző művében T. K. Penniman a korszak legjelentősebb vízváltatójának Charles Darwin *A fajok eredete* című könyvének megjelenését tartja, amely 1859-ben történt. Az ezt követő időszakot „konstruktív periódus”-nak nevezi, míg az előtte levő időszakot olyan „konvergens kor”-nak tartja, amely az 1830-as évektől kezdve mintegy előkészítette a terepet egy ilyen integráns elmélet, azaz az evolúcióelmélet megalkotásához (PENNIMAN, 1952, 63.). Az evolucionista gondolat a Comte, Hegel, Marx és mások által előkészített filozófiai terepen olyan antropológiai munkákban öltött testet, mint pl. Morgan

Ancient Society (1877) vagy Tylor *Primitive Culture* (1871) című műve. Ám ezek előtt, a „konvergens időszakban” olyan munkák is napvilágot láttak, amelyek módszertani eredményekkel gazdagították az antropológiát, s így a 19. századi Afrika-kutatásra is hatottak. Például Adolphe Quetelet *Essai de Physique Sociale* (1835) című műve, amely a statisztikai módszer fontosságát hangsúlyozta az antropológiai kutatásokban, vagy megemlíthetjük Anders Retzius svéd professzor ma már (politikai alapon) sokat kritizált anatómiai rendszerét (koponya-index, brachicephalia, dolichocephalia stb.), akinek terminológiáját használta Közép-Afrikában például a megkérdőjelezhetetlen tekintélyű Georg Schweinfurth is (SCHWEINFURTH, 1878, 39.). De említhetünk még számos nagy összefoglaló munkát. James Prichard *Researches into the Physical History of Man* (1836–47) című könyvében az embertípusok fizikai megjelenésének különbségeit kutatta, azt firtatva, hogy a haj, bőrszín stb. eltérések mennyiben kezelhetők rasszjellegzetességekként. Fölvetette annak lehetőségét, hogy a bőrszín-különbségek nem a besugárzás erősségében kimutatható földrajzi eltérések miatt jönnek létre, hanem civilizációs különbségek miatt: a művelődés előre haladásával az emberiség bőrszíne világosodik. „Ádám és Éva fekete volt.” (PENNIMAN, 1952, 79.) Ez a gondolat érdekelte már az Afrika-kutatókat, még ha kritikai élel is. David Livingstone például második nagy expedíciójáról, a Zambézi és mellékfolyóinak vidékére és a Nyasszához tett utazásáról szóló beszámolójában határozottan tagadja Prichard gondolatát, ő – a ma is elfogadott módon³ – a lakóhelyek különbözőségével magyarázza a színeltéréseket (LIVINGSTONE, 1865, 310.).

A fajok eredetével szinte egy időben, de már az evolucionista eszme talaján jelentek meg azok a könyvek – Theodor Waitz: *Anthropologie der Naturvölker* (1859–1872) és Adolf Bastian: *Der Mensch in der Geschichte* (1860) –, amelyek leginkább ösztönzően hatottak Tylor munkásságára (COCCHIARA, 1965, 122.). Alexander von Humboldt, az antropogeográfia jelentős alakja összehasonlító módszerei Tylor korai munkái mellett a diffúzionista és a kultúrkör elmélet híveire egyaránt hatottak (PENNIMAN, 1952, 89.). Edward Tylor a *Primitive Culture* című könyvében (1871) az emberiség teljes kultúrtörténetét igyekezett megírni. Célként a vallás eredetének tisztázását tűzte ki. Ezt végül az animizmusban, az emberi testtől függetlenül létező, szellemi lélekben való hitben találta meg (COCCHIARA, 1965, 126–128.), és ez a nézete ismét csak ösztönzően hatott egyes Afrika-kutatókra. Az egyetemi képzettséggel rendelkező – noha nem antropológus, hanem geológus (!) – Joseph Thomson a maszaik hitvilága ismertetése során valószínűleg éppen – a formális egyetemi képzettséggel nem rendelkező! (PENNIMAN, 1952, 179.) – Tylor elmélete miatt jegyzi meg: nem

³ Lásd ezzel kapcsolatban CAVALLI SFORZA, 2002, 21–25.

tud arról, hogy hisznek-e az álmukban a testükön kívül bolyongó lélekben (THOMSON, 1887, 259.).

A század második felének tudománya, a „konstruktív periódus” (1859–1900), különösen annak vége felé, már jóval elvontabb kérdéseket tárgyalt, semhogy az adatgyűjtéssel foglalkozó felfedezők munkásságát befolyásolhatta volna. Noha a felfedezések miatt az antropológia egyik fő iránya éppen a „primitív” népek szokásainak, viselkedésének kutatása lett, ezt inkább az emberiség fejlődéséről alkotott elméletek alátámasztására, a kultúra keletkezésének, vándorlásának bizonyítására, nyomon követésére használták (PENNIMAN, 1952, 146.),⁴ és kevésbé a visszacsatolásra, azaz arra, hogy a „terepen” mozgó fölfedezőknél kutatási vezérfonalat adjanak. Mindazonáltal az antropológia tudományát az „alsóbb szinteken”, múzeumokban, kutatási egyesületekben művelők igenis törekedtek arra, hogy az utazókat némi antropológiai tudással felvértezzék, illetve segédkönyvet írjanak számukra (és közreműködőként néhány nagy nevet is megnyertek). Igaz, mire ezen művek legtöbbje elkészült (a legelső és legismertebb a tudomány fejlődését előmozdító brit egyesület⁵ megbízásából írt *Notes and Queries on Anthropology* első kiadása 1874-ben látott napvilágot), már csak kisebb fehér foltok maradtak a térképeken, de az itt élő népek megismerésében és a részletesebb térképező utazások antropológiai anyagának gyűjtésében ezek az útmutatók nagy segítséget adhattak.⁶ Tanulmányom második felében egy ilyen, Kelet-Afrikáról szóló útmutatóval szeretnék foglalkozni.

A 19. században egészen az 1880-as évekig Afrika gyarmatosítása a parti területekre szorítkozott és elsősorban angol, francia és kis részben belga, illetve portugál fennhatóságot jelentett. 1871-ben azonban megalakult a Német Császárság és tényleges vezetője, Bismarck figyelme a kezdeti vonakodás után a gyarmatosításra is kiterjedt. A német kancellár európai tekintélyére jellemző, hogy 1884 novembere és 1885 februárja között Berlin adott otthont annak a konferenciának, amely alapcélként a Kongó-medence ügyének rendezését (belga fennhatóság, de szabad kereskedelem), általános célként pedig a protektorátusok rendszerének kialakítását határozta meg. Az itt rögzítettek folyamánként az 1886-ban és 1890-ben szignált szerződések német és brit érdekszférákra osztották fel Kelet-Afrikát: a mai Kenya és Uganda brit, míg Tanganyika (a mai Tanzánia Zanzibár nélkül), valamint Ruanda és Burundi német fennha-

⁴ Ilyen munkák pl. Sir John Lubbock: *The Origin of Civilisation* (1870) – magyarul: *A történelem előtti idők* (1876) – vagy Edward Westermarck: *The History of Human Marriage* (1891) – magyarul: *Az emberi házasság története* (1910) című könyve.

⁵ British Association for the Advancement of Science. Az 1892-es 2. kiadás már az Antropológiai Intézet szárnyai alatt készült.

⁶ Készült ilyen segédlet osztrák–magyar kutatók számára is, például a Panther hadihajó új-guineai útjához, amelyet Vargyas Gábor mutat be a Néprajzi Múzeum óceániai gyűjteménye kapcsán (VARGYAS, 2008, 246–248.).

tóság alá került (MARSH – KINGSNORTH, 1966, 87–91.). E Német-Kelet-Afrikának nevezett terület néprajzi megismerésének elősegítésére készítette el a berlini Királyi Néprajzi Múzeum megbízásából dr. Felix von Luschan útmutatóját.

A német gyarmati területek tudományos kutatása fórumaként Alexander von Dankelmann, a berlini Földrajzi Társaság (Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin) főtítkára folyóiratot alapított *Mittheilungen von Forschungsreisenden und Gelehrten aus den Deutschen Schutzgebieten* címmel. Ez a folyóirat 1892-ig gót betűkkel, az után már latin betűkkel jelent meg, 1907-től egyszerűbb címen (*Mitteilungen aus den deutschen Schutzgebieten*) és még a német gyarmati rendszer összeomlását is túlélte. 1920 és 1925 között ugyan szünetelt, de a gyarmati gondolat ébrentartásáért 1925 és 1929 közt újra megjelentették. Végleges megszűnése összefüggött utolsó szerkesztője, a Kilimandzsáró első megmászója, Hans Meyer halálával (GRÄBEL, 2015, 70–75.). E folyóirat 9. évfolyamában, 1896-ban látott napvilágot Luschan 9 oldalas útmutatója: *Instruktion für ethnographische Beobachtungen und Sammlungen in Deutsch-Ostafrika* címmel.

Az útmutató készítője a maga korában kifejezetten híres ember volt. Alsó-Ausztriában született, végzettségére nézve orvos, több expedíció résztvevője, számos más tudományos szakmunka szerzője. 1886-ban került Berlinbe, a Királyi Néprajzi Múzeumba Adolf Bastian helyetteseként, majd főnöke halálát követően 1905-től ő lett az Afrika és Óceánia osztály vezetője. Hat évvel később pedig a mai Humboldt Egyetemen (akkor Friedrich Wilhelm Universität) őt nevezték ki az újonnan alapított Antropológiai Tanszék első vezetőjének. Ma is ismert hagyatéka a zenei allúziókat keltő ún. Luschan-féle kromatikus skála, amely az emberi bőrszín osztja 36 kategóriára.⁷

Luschan kelet-afrikai kutatási és gyűjtési útmutatójának elemzésére több szempont adódik. Legkézenfekvőbb az lenne, ha össze tudnánk vetni a Kelet-Afrika néprajzáról szóló korábbi publikációkkal: vajon honnan vette azt a tudást és ismereteket, amelyekre alapozott? Ugyancsak érdeklődésre tarthat számot annak vizsgálata, mennyire helytálló a mai ismereteink fényében az a kép Kelet-Afrika néprajzáról, amely Luschan útmutatójából kiviláglik. Mindezek azonban ennek a tanulmánynak a kereteit szétfeszítenék, ezért jelen esetben három szempontot vennék szemügyre: 1. Mennyire írja le ez a 88 pontból álló szempontrendszer egy nép teljes kultúráját (ebben az esetben a George Peter Murdock-féle Human Relations Area Files – MURDOCK et al. 1987 – rendszerével vethető össze). 2. Mennyiben bővebb vagy hiányosabb Luschan útmutatója.

⁷ Bár a leírásban használta a színeket, maga Luschan ellenezte az emberek bőrszín alapján történő megkülönböztetését. Az életrajz forrása: https://en.wikipedia.org/wiki/Felix_von_Luschan – utolsó letöltés: 2016. szeptember 14., amely Andreas E. Furtwänglernek a *Neue Deutsche Biographie* 15. kötetében, 1987-ben napvilágot látott életrajzára alapoz.

tója, mint amit az angol antropológusok írtak (természetesen figyelembe véve a 9 oldalas és a több száz oldalas művek különbözőségeit). 3. Érdemes azzal a segédanyaggal is összevetni, amelyet az ugyancsak a Királyi Néprajzi Múzeum számára dolgozó H. Seidel Togo kutatói számára készített – bevallottan Luschan művét alapul véve (SEIDEL, 1897, 1.).

Luschan útmutatójának elején hangsúlyozza, hogy még milyen hiányosak az ismeretek Kelet-Afrika népeiről, ezért minden adatot és néprajzi tárgyat örömmel fogad: ez utóbbi esetében hosszan részletezi a gondos címkézés és csomagolás fontosságát. Az útmutató 88 pontját nagyon eltérő részletezettséggel tárgyalja, és az egyes pontok egyáltalán nem egyforma súlyúak: például külön pont foglalkozik a hasis élvezetével és egyetlen pontba sűríti a földművelésre vonatkozó összes kérdést. Az első 9 pont a meglátogatott település képével és az építkezéssel foglalkozik, a következő 13 pont a lakberendezéssel, a háztartási eszközökkel és az étkezéssel. A 23–38. pontok az emberek külső megjelenésével (ruhák, ékszerek) foglalkoznak, különös tekintettel a csonkításokra a foghegyezéstől a klitoridektómiáig. Csaknem féloldalas a fegyverekkel foglalkozó 39. pont, a 40. pontban külön kiemelve a kőfegyverek kérdését. Mindössze két pontban (egy hosszabb az állattartásról és egy rövidebb a földművelésről) irányít el a gazdálkodás kérdéseiben. Az élvezeti cikkek (dohány, hasis) külön pontokat érdemelnek, ahogy említés szintjén a játékok és a sportok is. Hosszabban részletezi a zeneszerszámok ügyét, de igazán részletesen a kereskedelem kérdéseit taglalja (pénz, súlyok, arányok és mértékek): nem véletlenül, hiszen jelentős részben ezek pontos ismeretén alapul az európai karavánok sikeres munkája. Az 55–64. pont a különböző háziipari tevékenységeket veszi sorra a fonástól a fémmezmunkálásig. A társadalmi kérdések közül legrészletesebben a jogszokásokat firtatja: ez is fontos a későbbi utazók szempontjából. Röviden kitér az emberélet fordulóra, majd az utolsó pontokban a vallás és mitológia kérdései, a természetismeret, a nép története következik s végül zárásként az antropológiai és nyelvi felmérések ismertetése, amelyekhez szakirodalmat is ajánl: Schmidt *Anthropologische Methoden*, Leipzig (1888), illetve von der Gabelentz *Handbuch zur Aufnahme fremde Sprachen* (Berlin, 1892) című munkáit.

A nemzetközi néprajzi és antropológiai kutatásban egy adott nép kultúrájának jellemzése során különböző területeket szoktak figyelembe venni. Példaként a Levinson főszerkesztésében megjelent tízkötetes *Encyclopaedia of World Cultures* (1991–96) szerkezetét tekintjük át, amely a legismertebb kultúrák közötti összehasonlító elemzés struktúráján, tehát a George Peter Murdock nevéhez köthető Human Relations Area Files (HRAF) rendszerén alapul.⁸ Ez

⁸ Murdock rendszerét megtévesztő módon Néprajzi Atlasznak (Ethnographical Atlas) is nevezte, a jelenségeket azonban nem térképen ábrázolta (MURDOCK, 1967).

összesen 79 aspektus alapján jellemzi az adott kultúrát, de mindegyik terület még további 5–9 alegységre bontható. A nagyobb aspektusok tehát a következők: bevezetésként a kultúra neve és önelnevezése, területi elhelyezkedése és eloszlása, népesedés, nyelv, történelem és kulturális kapcsolatok. Az anyagi kultúrát a településsel, építkezéssel és a gazdasággal (önfenntartás, kereskedelem, ipar, munkamegosztás, földhasználat) írják le. A társadalmi életet a rokonság (rokon csoportok, leszármazás, rokon terminológia), a családi élet (házasság, háztartás, örökösödés, szocializáció) és a társadalmi-politikai viszonyok (társadalmi szervezet, politikai szervezet, belső és külső konfliktusok kezelése) bemutatásával jellemzik. A szellemi életet a vallásos hit, a vallási gyakorlat, a ceremóniák (szokások), a művészeti tevékenység, a gyógyítás, a halál és a halál utáni élettel foglalkozó elképzelések ismertetésével mutatják be. Ezekbe a csoportokba sorolódnak be a mindennapi élethez (étkezés, lakás, ruházkodás-viselet, térhasználat, higiénia stb.) tartozó tevékenységek is, noha külön fejezetet nem kaptak. Ez természetesen egy kultúra teljességre törekvő leírását jelenti, egyáltalán nem törvényszerű, hogy ezek a részletek minden nép esetében megjelennek, illetve azonos fontossággal bírnak.

A Notes and Queries on Anthropology első kiadása 1874-ben jelent meg és olyan jeles antropológusok írtak benne fejezeteket, mint Edward B. Tylor vagy Augustus Pitt-Rivers (General Pitt-Rivers néven). Ez utóbbi még az első kiadás szerkesztésében is részt vett (GARSON – READ, 1892, v.). A kiadvány két nagy részre tagolódik: az antropográfiának nevezett első részben a fizikai antropológiai és orvosi (élettani) részletek szerepelnek a csontrendszerrel az életfolyamatokon át a gyógyításig, míg a második a tényleges néprajzi rész. A második kiadás előszava szerint a néprajzi rész nem nagyon tér el az első kiadásban szereplőtől, az antropográfia azonban az eltelt idő tudományos fejlődését követve igen (GARSON – READ, 1892, iii–iv.). A néprajzi rész jobban kidolgozott pontjai a nem anyagi kultúrával foglalkoznak, s egyet lehet érteni a kiadvány egyik kritikussával, aki szerint „meglehetősen sok alfejezet foglalkozik az anyagi kultúrával, ám a kiadvány némileg zavaros szerkezete ezt elrejtí. [Példaként az első 10 fejezet: öltözködés, díszítés, testfestés-tetoválás, lakóhely, navigáció, úszás, szövés, kosárfonás, fonás, bőrmunkák. – B. B.] A szekciók egészen a hatodik kiadásig ugyanazok maradnak, csak az „Anyagi kultúra” fejezet alá vonják őket és sokkal tisztább szerkezetben jelennek meg.” (PETCH, 2007, 23.) A szellemi néprajz előtérbe kerülését jelzi, hogy a 70 alfejezetből csak 23 tekinthető a tárgyi kultúrával foglalkozónak, és olyan kifejezetten elvont témáknak is alfejezeteket szentelnek, mint az innováció, a változatok és a konzervativizmus. (Talán érthetőbb ez a szemlélet, ha megnézzük a szerzőt: Edward B. Tylor).

E két nagy általános leíró könyvvel összevetve Luschan írását, azt tapasztaljuk, hogy igazából a Murdock-Levinson-féle munka szerkezetének szinte

valamennyi alfejezetével foglalkozik, legalább említés szintjén, ugyanakkor a brit antropológusok elvontabb érdeklődését nem követi. A tárgyalt három korai útmutató közül a legtisztább szerkezetet Seidel togói munkája mutatja: A 150 alpont mindegyikét nagyjából egyforma (illetve a témához illeszkedő) részletességgel kidolgozza és a következő nagy fejezetek alá rendezi:

1–23. Általános (ez valójában az, amit mi ma nagyon tág értelemben társadalomnéprajznak nevezünk az állami berendezkedéstől a jogszolgáltatáson át a temetkezésig). 24–40. Vallás (némileg meglepő módon ide rendezte a tényleges vallási néprajzi jelenségeken kívül pl. a számolást, a történelem számontartását, az antropológiai anyagot és a nyelvi minták kérdését is). 41–54. Település-építkezés. 55–78. Mindennapi élet (viselet, étkezés, játékok). 79–90. Művészi tevékenységek (a zenét a mindennapi élet részeként veszi sorra). 91–103. Fegyverek, vadász- és halászszerszámok. 104–110. Földművelés-állattartás. 111–117. Kereskedelem. 118–125. Fémmegmunkálás. 126–131. Fazekasság. 132–137. Famegmunkálás, hidak-csónakok. 138–140. Fonás-szövés. 141–150. Bőr- és egyéb munkák. Látható, hogy Seidelnél a szellemi és tárgyi anyag aránya kiegyensúlyozottabb (már ami a pontok számát illeti).

Bár arra vonatkozóan lehetnek kétségeink, hogy a teljes világot átfogó, és ezért óhatatlanul hosszadalmas (egy-egy alpontjaiban, pl. vallás (235.) kétszázat meghaladó kérdést tartalmazó) *Notes and Queries* kötetet mekkora haszonnal forgatták az ismeretlen terepen mozgó utazók, a rövidebb és célratoróbb, helyhez kötött útmutató minden bizonnyal elősegítette Kelet-Afrika néprajzi megismerését, amelyet a századforduló körül a német folyóiratokban megjelent néprajzi beszámolók kifejezetten megszorodó száma is jelez.

IRODALOM

BOHANNAN, Paul – CURTIN, Philip

1971 *Africa and the Africans*. Garden City, N.Y., Natural History Press.

CAVALLI SFORZA, Luigi Luca

2002 *Genetikai átjáró. Különbözőségünk története*. Budapest, HVG.

COCCHIARA, Giuseppe

1965 *Az örök vadember. A primitív világ jelenléte és hatása a modern kultúrára*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

GARSON, John George – READ, Charles Hercules

1892 *Notes and Queries on Anthropology*. (2. kiadás) London, The Anthropological Institute.

GRÄBEL, Carsten

2015 *Die Erforschung der Kolonien. Expeditionen und koloniale Wissenskultur deutscher Geographen, 1884–1919*. Bielefeld, Transcript.

KRAPF, Johann Ludwig

1858 *Reisen in Ost-Afrika ausgeführt in den Jahren 1837–55*. I–II. Kornthal – Stuttgart, Selbstverlage des Verfassers–Stroh.

LEVINSON, David (főszerk.)

1991–1996 *Encyclopaedia of World Cultures* I–X. New York, G.V.Hall & Comp.

LIVINGSTONE, David – LIVINGSTONE, Charles

1865 *Narrative of an Expedition to the Zambesi and Its Tributaries; and of the Discovery of the Lakes Shirwa and Nyassa 1858–1864*. London, John Murray.

LUSCHAN v. (Felix)

1896 Instruktion für ethnographische Beobachtungen und Sammlungen in Deutsch-Ostafrika. *Mittheilungen von Forschungsreisenden und Gelehrten aus den Deutschen Schutzgebieten*, IX. Band II. 89–99.

MARSH, Zoë – KINGSNORTH, G. W.

1966 *An Introduction to the History of East Africa*. Cambridge, Cambridge University Press.

MURDOCK, George Peter – FORD, Clellan S. – HUDSON, Alfred, E. – KENNEDY, Raymond – SIMMONS, Leo W. – WHITING, John

1987 *Outline of Cultural Materials*. New Haven, Human Relations Area Files Press.

MURDOCK, George Peter

1967 *Ethnographic Atlas*. [Pittsburgh], University of Pittsburgh Press.

PENNIMAN, T. K.

1952 *A Hundred Years of Anthropology*. London, Gerald Duckworth.

PETCH, A.

2007 Notes and Queries and the Pitt Rivers Museum. *Museum Anthropology*, 30, 1, 21–39.

REBMANN

1858a Rebmann's Reise nach Kadiaro und Teita-Land. In: KRAPF, Johann Ludwig: *Reisen in Ost-Afrika ausgeführt in den Jahren 1837–55*. II. 1–19. Kornthal–Stuttgart, Selbstverlage des Verfassers – Stroh.

1858b Rebmann's erste Reise nach Dschagga. In: KRAPF, Johann Ludwig: *Reisen in Ost-Afrika ausgeführt in den Jahren 1837–55*. II. 19–56. Kornthal – Stuttgart, Selbstverlage des Verfassers – Stroh.

SCHWEINFURTH Dr. Georg

1878 *Im Herzen von Afrika. Reisen und Entdeckungen im Zentralen Äquatorial-Afrika während der Jahre 1868 bis 1871.* Leipzig, Brockhaus. (első kiadás: uo. 1874.)

SEIDEL, H.

1897 Instruktion für ethnographische Beobachtungen und Sammlungen in Togo. *Mittheilungen von Forschungsreisenden und Gelehrten aus den Deutschen Schutzgebieten*, X. Band I. 1–25.

THOMSON, Joseph

1887 *Through Masai Land. A Journey of Exploration Among the Snowclad Volcanic Mountains and Strange Tribes of Eastern Equatorial Africa. Being the Narrative of the Royal Geographical Society's Expedition, to Mount Kenia and Lake Victoria Nyanza, 1883–1884.* London, Sampson Low, Marston, Searle & Rivington (első kiadás: uo. 1885.)

VARGYAS Gábor

2008 The Oceania Collection. In: GYARMATI János (szerk.): *Taking Them Back... Hungarian Collectors – Non-European Collections of the Museum of Ethnography in a European Context.* 207–248. Budapest, Museum of Ethnography.

BALÁZS BORSOS

FIELDWORK IN PITH HELMET. THE ETHNOGRAPHIC
EXPLORATION OF EASTERN EQUATORIAL AFRICA
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY AND A GUIDE
TO MEET THIS OBJECTIVE

In the middle of the 19th century the inner regions of Africa were unknown to Europeans, albeit the upper flow of the river Niger was discovered in the first decades of the 19th century and expeditions were made into the core of Sahara, but a real mapping of the continent dates back to 1848-1849, when German missionaries (Rebmann and Karpf) first reported of the snowy mountains in the hot continent. Hardly fifty years later the expedition of Luigi di Savoya reached the snowy peaks of the last remaining snowy mountains (Ruwenzori).

During these five decades a number of travellers went to Africa who were definitely skilled persons, and some of them even had a scientific career (Schweinfurth was a zoologist, Stuhlmann a botanist, Thomson a geologist). It is of central importance for an anthropologist to understand how these travellers perceived these peoples (since they were those Europeans who had the opportunity to meet them for the first time), in what way they were able to report of the culture of these peoples, how they could ensure their peaceful advancement via the knowledge of local relations and how they were able to filter information from these often hostile first encounters that (even nowadays) determine the scientific knowledge formed of these peoples. In order to help travelers, anthropologists compiled ethnographic guides, out of which the author provides a comparative analysis of the eastern-African guide by Felix von Luschan published in 1896.